

Калі ў першай баладзе пераважае яшчэ міфалагічна-хрысціянская афарбоўка з пэўнымі элементамі дыдактызму:

Так! божыя слугі жыці сціпла павінны,
Быць шчырымі, роўнымі з людзям,
Пра душы, пра добрае дбаць штохвіліны
І быць у паводзінах цудам⁸,

то матыў другой балады — наскрозь сацыяльны пафас, боль за прыгнечаны, бяспраўны люд:

Нястача навокал. І пуста і гола.
Схудалыя волікі ён запрагае,
За пояс — сякеру. Так распач ды голад
Вядуць яго ўночы па дрэва да гаю⁹.

Цікава назіраць, як у творчасці Я. Чачота набірае моц баладны жанр, для якога характэрны ў асноўным аўтарскі погляд «збоку» — драматычна завостраны і адначасова аб'ектывізаваны адцягненны. Але паступова, па меры таго, як легендарна-фантастычныя сюжэты набліжаюцца да рэчаіснасці, эпіка спалучаецца з элементамі лірыкі, расце драматычная напружанасць, адбываецца пераўтварэнне народнага сюжэта-здарэння ў баладны сімвал, што і складае аснову паэтыкі літаратурнай балады.

Вяршыняй баладнай творчасці Чачота можна лічыць яго «Узногі». У гэтым творы, гаворачы словамі Бялінскага, «галоўнае не падзея, а адчуванне, якое яна ўзбуджае, думка, на якую яна наводзіць чытача». А гэта ўжо адзнака дасканалай балады — адзнака высокай ступені развітасці жанру і філіграннасці майстэрства пісьменніка. Важнейшым структурным элементам балады з'яўляецца сцісласць, лапідарнасць яе формы. Сюжэт яе падобны на скручаную спружыну, заціснутую паміж завязкай і развязкай. У творчасці У. Сыракомлі балада ўжо абасабляецца з рэчышча буйных форм эпасу, усталёўваецца ў спецыфічна баладным жанры, набывае яскравыя рысы лірызму і драматызму. Паглыбіўшыся ў сацыяльны бок рэчаіснасці, беларуская балада дасягнула сваёй ідэйна-мастацкай сталасці ў творчасці Ф. Багушэвіча.

Такім чынам, на працягу XIX стагоддзя беларуская літаратурная балада нават у неспрыяльных сацыяльных умовах вызначылася ў галоўных напрамках свайго развіцця.

¹ Гл.: Салавей Л. М. Беларуская народная балада. Мінск, 1978. С. 88.

² Воздушный корабль: Литературные баллады. М., 1986. С. 4.

³ Гл.: Лойка А. А. Гісторыя беларускай літаратуры: Дакастрычніцкі перыяд. Мінск, 1977. Ч. 1. С. 57.

⁴ Мицкевич А. Собр. соч.: В 5 т. М., 1954. Т. 4. С. 325.

⁵ Mickiewicz Adam. Poezje. Krakow, 1926. Т. 1. С. 3.

⁶ Весті АН БССР: Серыя грамадскіх навук. 1984. № 4. С. 92.

⁷ Беларусь. Мінск, 1986. № 7. С. 24.

⁸ Літаратура і мастацтва. 1986. 18 ліпеня. С. 14.

⁹ Польша. 1985. № 7. С. 102.

У. К. КАСЬКО

БЕЛАРУСКАЕ ТАΠΑНІМІЧНАЕ ПАДАННЕ (Да пытання збірання і вывучэння)

Сцюдзёную ваду з гэтай крынічкі пілі дзед і дзед майго дзеда. Піў з яе і я, як і ўсе людзі, якім даводзілася спрамляць дарогу ад станцыі Фаніпаль да вёскі Павелкава і далей да Лісаўшчыны, Фрунзе. Крынічка называлася Мар'інай. Некалі, паводле падання, жыла тут жанчына Мар'я, якая клапацілася пра чысціню крынічнай вады. Мар'іна крынічка не толькі наталяла смагу і зараджала бадзёрасцю стомленых падарожнікаў, яна напаўняла іх душы спакоем і хараством...

Сёння гэта ўсё ў мінулым. Гадоў дваццаць пяць назад меліяратары

спрамілі русла невяліччай рачулкі — прытоку ракі Уса. І скончылася жыццё Мар'інай крынічкі, як і ціхай рачулкі.

Гісторыя крынічкі прыпомнілася мне, калі прачытаў у газетах паведамленне аб вяртанні па запатрабаванню шырокай грамадскасці гістарычных назваў шэрагу гарадоў, населеных пунктаў, раёнаў.

Набярэжныя Чалны, Чаромушкі, Белая вежа, Бабін лес, Дзявочая горка, Лобнае возера... У кожнай з гэтых назваў — свая гісторыя, свой лёс. Народныя паданні, у тым ліку тапанімічныя, натхнялі Аляксандра Пушкіна, Міхаіла Лермантава, Максіма Горкага, Адама Міцкевіча, Янку Купалу, Якуба Коласа, Уладзіміра Караткевіча. На жаль, сур'ёзных даследаванняў, прысвечаных вывучэнню тапанімічных паданняў, няма, што тлумачыцца ў першую чаргу недаацэнкай збіральнікамі і даследчыкамі гэтага жанру вуснай народнай творчасці.

У большасці выпадкаў паданні друкаваліся ў апрацоўцы, што істотна зніжала іх мастацкую вартасць. Адзначым, што ўпершыню некалькі беларускіх паданняў пераклаў на рускую мову без літаратурнай апрацоўкі ў 1864 годзе П. Шпілеўскі. Толькі з выхадам у свет класічных фальклорна-энтаграфічных зборнікаў Е. Р. Раманава, П. В. Шэйна, М. Федароўскага, У. М. Дабравольскага¹ ў 80-я гады XIX стагоддзя справа крапулася з месца. Тут побач з запісамі казак, прыказак, прымавак былі змешчаны дакладныя запісы беларускіх легенд і паданняў. Шмат паданняў уключылі ў свае зборнікі ў пачатку XX стагоддзя А. К. Сержпутоўскі, Е. Р. Раманаў, І. А. Сербаў².

У савецкі час, нягледзячы на ўзросшую цікавасць да паданняў, асобных выданняў твораў гэтага жанру, як і раней, не было. Адзінкавыя тэксты друкаваліся, як правіла, на старонках газет, часопісаў, эпізадычна змяшчаліся ў тэматычных зборніках, якія выдаваліся Акадэміяй навук БССР³. Прыемным выключэннем з'яўляецца спецыяльны том шматтомнага акадэмічнага выдання беларускага фальклору⁴, які ўключае 747 назваў легенд і паданняў. Шкада толькі, што складальнікі не размежавалі асобна тэксты легенд і паданняў, а гэта значна аблегчыла б работу будучых даследчыкаў беларускага фальклору.

Спецыяльных тэарэтычных даследаванняў народных паданняў, у тым ліку і тапанімічных, мы не маем. Найбольш значымі з існуючых з'яўляюцца даследаванні асобных аспектаў, цыклаў. Гэта — артыкулы Л. Р. Барага, С. М. Плужнікавай, В. К. Сакаловай⁵. Асобныя аспекты беларускіх паданняў разглядаюцца ў працах К. П. Кабашнікава, П. П. Ахрыменкі⁶. Стану вывучэння беларускіх легенд і паданняў прысвяціў уступны артыкул да тома «Легенды і паданні» М. Я. Грынблат. Важнейшыя праблемы вывучэння пражаных жанраў вуснай народнай творчасці, у тым ліку паданняў, былі абмеркаваны на Усесаюзнай канферэнцыі па пражаных жанрах фальклору народаў СССР, якая праходзіла ў 1974 годзе ў Мінску.

Абмежаваныя памеры артыкула вымушаюць мяне спыніцца больш падрабязна толькі на найбольш распаўсюджаным тыпе паданняў — тапанімічным.

Улік асаблівасцей беларускага матэрыялу і ўмоў бытавання мясцовых паданняў дазваляе прапанаваць такое вызначэнне: «Тапанімічнае паданне — асобны раздзел гістарычных паданняў, у якім зроблена або робіцца спроба растлумачыць гісторыю ўзнікнення гарадоў, вёсак, рэк, азёр, урочышчаў, гор і іх назваў».

Беларускае тапанімічнае паданне нарадзілася ў глыбокай старажытнасці. Аб гэтым сведчаць распаўсюджаныя ў Беларусі паданні і легенды пра асілкаў, што адлюстравалася ў назвах курганоў. У найбольш ранніх з іх расказвалася пра тое, што курганы насыпалі асілкі, якія ў гэтых курганах і пахаваны. Для больш позніх паданняў, прысвечаных гістарычным асобам, характэрны іншы сюжэт. Курганы насыпаліся па загаду цара або кіраўніка паўстання. Вышыня кургана сведчыла тут не аб магутнасці волата, а аб колькасці войска. Так, узнікненне гары каля горада Турава паданне тлумачыць велізарнай колькасцю войска, якое

па загаду князя за адзін вечар насыпала гэтую гару, даўжынёй каля 1/8 вярсты. Аналагічныя матывы ўласцівыя і паданням XVIII стагоддзя. У больш позніх паданнях узнікненне курганоў, гор, тлумачыцца гістарычнай неабходнасцю. Так, каля горада Ваўкавыска, паводле падання, земляныя валы насыпалі шведы ў час вайны з рускімі.

Паданням аб асілках сугучны паданні пра каваля, які быццам бы пабудаваў Белую вежу і чакаў тут змея, каб расправіцца з ім. Замест мяча ў яго руках была дубіна — вырваная з каранем сасна. У большасці твораў дзеянні асілкаў тлумачацца іх імкненнем дапамагчы народу вызваліцца ад прыгнятальнікаў.

Шэраг тапанімічных паданняў складзены ў час узнікнення першых княстваў, умацавання дзяржаўнасці на Русі. Аснову падання аб горадзе Оршы складае апісанне подзвігу маладога князя Оршы і яго дачкі Аршыцы, якія ў цяжкі для Кіева час дапамаглі князю Уладзіміру адбіць набег печанегаў.

Значная група тапанімічных паданняў апавядае аб першых пасяленцах. У паданні аб паходжанні вёскі Бабін лес, запісаным больш 100 гадоў таму назад, расказваецца пра тое, што ў старажытныя часы пасяліліся ў лесе дзед з бабай. Баба вязала сеткі для лоўлі рыбы, птушак, дзед майстраваў бочкі і рэшаты. Ад іх і іх родзічаў вырасла цэлая вёска, якую назвалі Бабін лес.

Каля 50 населеных пунктаў нашай рэспублікі маюць назвы, якія характарызуюць сваяцкія адносіны (Радня, Нашчадкі, Сваячыцы, Зяцеўка) або паходзяць ад імёнаў і прозвішчаў першых пасяленцаў (Стасеўка, Феліксава, Сяргееўка, Левановічы, Васілевічы). Асобныя назвы сведчаць аб звычках, характарах жыхароў вёсак, іх дабрабыце (Труды, Забавы, Сераднякі, Пагулянка). Па назвах населеных пунктаў можна меркаваць і аб іх знешнім выглядзе (Вялікае Сяло, Даўгінава, Круглае, Краснае), аб узросце (Навасёлкі, Навасады, Старынкi).

Многія паданні расказваюць пра тое, кім быў чалавек, імя якога ўвабраў у сябе тапанім, і як гэта адбылося. Пасёлак Фаніпаль, што на Дзяржыншчыне, носіць назву, утвораную ад імёнаў Фаня і Поля — паводле падання, дачок багатага пана, які валодаў сотнямі гектараў зямлі, лесу. Запісанае мною паданне расказвае: «Люты быў пан. Ягоных бізуноў адведаль многія сяляне, а колькі слёз пралілі па яго міласці — адна толькі зямелька ведае. Без суда і следства чыніў расправу ліхадзей над народамі. Гнаіў у падвалах, аддаваў у салдаты, разлучаў з любімымі. І дачок сваіх Фаню і Полю хацеў зрабіць жорсткімі і бяздушнымі. Але так ужо здарылася, што дочки пана-ліхадзея раслі ласкавымі ды спагадлівымі, чулымі, як магілі дапамагалі сялянам. То грашыма, то меркай зерня ссуджвалі. А калі людзі прыходзілі да паненак з падзякай, тыя гаварылі: «Не трэба дзякаваць. Лепш дрэўца пладовае пасадзіце. Гэта будзе памяць аб нас, калі бацька давядзе да магілы».

Ох, і лютаваў стары пан, калі даведаўся, што дочки дапамаглі тайна абвянчацца і ўцячы кухарцы Гані і конюху Васілю. Загадаў ён прынесці лазы і біць да смерці непаслухмяных дачок. Але дзіва, розгі ў руках ката ператвараліся ў яблыневае вецце, якое лашчыла цела. Ubачыўшы гэта, ад злосці акачурыўся пан. Некуды з'ехалі паненкі. І толькі назва пасёлка і цудоўны фруктовы сад напамінаюць людзям аб Фані і Полі».

Шмат паданняў тлумачаць паходжанне назваў рэк, азёр, палёў фізіка-геаграфічнымі асаблівасцямі мясцовасці ў мінулым (месцазнаходжанне, характар рэльефу, колер вады, глебы). Па такіх адзнаках названы, напрыклад, возера Сіняе ў Крычаўскім раёне, рака Гнілая на Століншчыне, вёска Белая лужа ў Слуцкім раёне і іншыя географічныя аб'екты.

Многія назвы гарадоў і вёсак указваюць на этнічны і нацыянальны састаў насельніцтва (Ляхавічы, Палякі, Русакі, Русінава, Рускае сяло, Ліцвяны, Літва, Туркі, Цыганы, Шведы).

Група паданняў звязвае тапонімы з даўнімі падзеямі, якія адбываліся ў гэтых месцах. Прыкладам экскурса ў ваеннае мінулае Беларусі мо-

жа служыць паданне аб Калецкай гары у Слоніміскім раёне Гродзенскай вобласці. «Старыя расказвалі,—гаворыцца ў паданні,—што даўно тут была вайна і людзей калечылі».

Заслугоўваюць увагі даследчыкаў паданні аб тапонімах, утвораных ад асобных слоў. Так, у паданні «Адкуль горад Нясвіж» расказваецца пра тое, быццам, узвёўшы замак, князь Радзівіл доўга не мог прыдумаць яму назву. Ён загадаў слугу ісці да людзей і запамінь першае слова, якое яны вымаваць.

Слуга сустрэў чалавека, які нёс рыбу, і спытаў у яго, ці свежы карп.
— Не свеж,— адказаў чалавек.

З той пары, паводле падання, і пачалі называць горад Нясвіж.

Існаванне вялікай колькасці груп тапанімічных паданняў патрабуе стварэння стройнай сістэмы іх класіфікацыі і сістэматызацыі. Пункты гледжання вучоных на гэтае пытанне вельмі розныя, часам нават процілеглыя⁷. Значны ўклад у вырашэнне праблем класіфікацыі і сістэматызацыі паданняў унеслі міжнародныя Будапешцкі (1962), Маскоўскі (1964), Мінскі (1974) фальклорныя сімпозіумы. Улічваючы вопыт міжнароднай сістэматызацыі паданняў і легенд, прапануем наступную схему класіфікацыі беларускіх тапанімічных паданняў: 1. Адносна геаграфіі мясцовасці; 2. Адносна падзей (войны, катаклізмы, катастрофы і г. д.); 3. Адносна выдатных асоб; 4. Адносна сацыяльнага ладу; 5. Адносна іншых нормаў (паданні аб магільніках, скарбах і г. д.).

Разумеючы, што і такое дзяленне паданняў яшчэ далёка ад ідэалу, лічым усё ж мэтазгодным карыстацца ім, каб ужо сёння мець магчымасць лагічна скампанаваных велізарны матэрыял і больш дакладна размежаваць асобныя групы і тыпы паданняў.

Важнай праблемай з'яўляецца і вывучэнне мастацкіх асаблівасцей беларускіх тапанімічных паданняў. Вырашэнню яе ў савецкай фалькларыстыцы да апошняга часу не ўдзялялася належнай увагі. На думку некаторых даследчыкаў, такое становішча тлумачыцца тым, што ў адрозненне ад былін, казак паданні ствараліся не прафесіянальнымі спевакамі, казачнікамі, а ўзнікалі стыхійна, на аснове вусных расказаў. Ствараліся яны не з эстэтычнымі, а практычнымі мэтамі. Збіральнікі часта абмяжоўваліся пераказамі паданняў. Апошнія не заўсёды нават выдзяляліся з агульнай мовы. І ўсё ж некаторыя прыёмы, мастацкія асаблівасці, якія адносяцца да падання, можна адзначыць. Яны вызначаюцца іх асноўнай устаноўкай на перадачу інфармацыі.

Для перакананасці часта прыводзяцца спасылкі на вусную крыніцу падання («Старыя людзі расказвалі», «Ад маці чуў», «Народ гаворыць»). Гэтыя спасылкі сталі адным з жанравых прыкмет падання.

Для пацвярджэння праўдзівасці расказа робяцца спасылкі на пісьмовыя крыніцы («Пра тое ў грамаце сказана»), указанні на сляды героя (камень Ермака, вуздзечка хана Батыя), паказваюць дамы, дрэвы, дзе жыў, пад якім сядзеў герой (дуб Суворавы ў наваколлі горада Кобрына, тракт, па якім праязджала Кацярына II).

У паданні няма спецыяльных зачынаў і канцовак, як, скажам, у казках. Адметныя словы ў канцоўках, якія падагульняюць думку расказчыка, паказваюць важнасць падзей, значэнне помніка і г. д. Функцыю такіх абагульненняў часта адагрываюць прымаўкі, пагаворкі, цытаты з песні, рэплікі расказчыка.

Часта паданні заканчваюцца ўказаннем на тое, што ў памяць аб нейкай падзеі на гэтым месцы быў пабудаваны горад, закладзена царква.

Тапанімічныя паданні, больш чым гістарычныя, маюць паэтычную інтэрпрэтацыю жыццёвага матэрыялу. Многія з іх ні ў чым не ўступаюць лепшым узорам казачнага эпасу.

Сёння, калі значна ўзрасла цікавасць савецкіх людзей да гісторыі роднага краю, гісторыі Радзімы, вывучэнне народнай творчасці набывае асаблівую актуальнасць. «КПСС надае вялікае значэнне больш поўнаму і глыбокаму засваенню працоўнымі масамі багаццяў духоўнай і матэрыяльнай культуры, актыўнаму далучэнню іх да мастацкай творчасці»,—

гаворыцца ў праграме КПСС. Абавязак беларускіх фалькларыстаў — як мага лепш вывучаць каштоўныя скарбы народнай спадчыны, зрабіць іх агульным здабыткам.

¹ Гл.: Романов Е. Р. Белорусский сборник. Витебск, 1887. Вып. 3; 1891. Вып. 4; Могилев, 1901. Вып. 6; Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб, 1893. Т. 2; Добровольский В. Н. Смоленский этнографический сборник. СПб, 1891. Ч. 1.

² Гл.: Сержпутовский А. К. Сказки и рассказы белорусов-полешуков Слуцкого уезда. СПб, 1911; Материалы по этнографии Гродненской губернии / Ред. Е. Р. Романов. Вильна, 1912. Вып. 2; Сербов И. А. Белорусы-сакуны: краткий этнографический очерк. П., 1915. С. 179—180.

³ Гл.: Беларускі народ супраць папоў і рэлігіі / Пад рэд. М. Н. Нікольскага. Мінск, 1939 (18 запісаў); Жанчына ў беларускай народнай творчасці / Пад рэд. М. Н. Нікольскага і М. Я. Грынבלата. Мінск, 1940 (34 запісы); Беларускі эпас / Пад рэд. П. Ф. Глебкі і І. В. Гутарава. Мінск, 1959 (11 запісаў); Беларускі фальклор Вялікай Айчыннай вайны / Пад рэд. П. Ф. Глебкі і І. В. Гутарава. Мінск, 1961 (10 запісаў).

⁴ Гл.: Легенды і паданні / Склад. М. Я. Грынблат і А. І. Гурскі. Рэд. А. С. Фядосік. Мінск, 1983.

⁵ Гл.: Бараг Л. Да пытання аб волатах-асілках старажытных беларускіх паданняў // Польша. 1945. № 10; Яго ж: «Асілкі» беларускіх сказок и преданий: К вопросу о формировании восточнославянского эпоса // Русский фольклор. Л., 1963. Т. 8.; Плужникова С. Н. Образ осилков в белорусских преданиях и сказках // Советская этнография. 1960. № 4; Соколова В. К. Типы восточнославянских топонимических преданий // Славянский фольклор. М., 1972.

⁶ Гл.: Кабашнікаў К. П. Нарысы па беларускаму фальклору. Мінск, 1964; Ахрыменка П. П. Беларускія песні і казкі. Мінск, 1965.

⁷ Гл.: Чистов К. В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы. М., 1964; Азбелев С. Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд // Русский фольклор. М.; Л., 1966. С. 182; Пропп В. Я. Жанровый состав русского фольклора // Русская литература. Л., 1972. № 4.

И. П. ВАНТЕНКОВ

ЭЛЕМЕНТЫ ЭКСПРЕССИИ В РАННЕЙ ПРОЗЕ А. М. ГОРЬКОГО

Предчувствие назревания социальных гроз и бурь в общественной жизни России рубежа веков — решающий фактор, определивший стилевое своеобразие ранних произведений М. Горького, характер и роль романтического, субъективно-экспрессивного начала в творчестве писателя.

Эту особенность стиля раннего Горького единодушно отмечала как народническая, так и демократическая критика. Так, Н. К. Михайловский, оценивая рассказ «Макар Чудра», писал, что он «блещет роскошью восточных красок, гиперболических сравнений, сказочных подробностей»¹. А критик Андреевич подчеркивал, что романтическая заостренность рассказа идет от «безумства храбрых», от «страсти в сто лошадиных сил»².

Высокое напряжение страстей и эмоций, характерное в первую очередь для образов Лойко Зобара и Радды, динамизирует лиризм этих образов, придает им повышенно экспрессивный характер, смещая порой их контуры и масштабы. Еще более усиливает динамику характеров главных персонажей (и повествования в целом) конфликт свободы и любви, положенный в основу легенды. Оба героя страстно жаждут воли, однако совместить одно с другим — без ущерба для свободы — они не в состоянии. Любовь и свобода оказались столько же поглощающими личностью без остатка, сколько и несовместимыми, непримиримыми стихиями.

Исключительность образов и ситуаций рождает повышенную эмоциональность стиля, экспрессивные средства художественной выразительности. Щедрой и яркой романтической патетикой отмечен рассказ «Старуха Изергиль». Экспрессивными образами, ритмами и интонациями насыщены здесь и картины природы, и легенда, вложенная в уста старой сказительницы. Экспрессивен и сам образ Изергиль. Страстное жизненное героини-сказительницы передано в рассказе с патетическим автор-